

**ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ПОССЕССИВЛИК
КАТЕГОРИЯСИНИНГ КОГНИТИВ ХУСУСИЯТЛАРИ**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10593944>

Магистратура талабаси: Р. Б. Соатмуродов

Илмий раҳбар: ф. ф. н., доц. Т. С. Исмаилов

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола бугунги кунда хорижий тил муаммоларини ўзбек тили масалалари билан боғлаб ўрганиш, уларнинг тафовутли ва мутаносиб томонларини солиштириш, жумладан, турли тизимга тегишли бўлган инглиз ва ўзбек тилларида поссессивлик (эгаллик)нинг категорияланиш муаммоси ва унинг категориал мавқеини кўрсатиш, ҳамда бугунги кунда тилшуносликнинг долзарб йўналишлари бўлмиш лингвокультурология ва когнитив тилшунослик ёрдамида унинг аҳамиятини аниқлаш долзарб муаммоларни ўрганишга қаратилган.

Кириш. Ҳозирги вақтда илм-фаннинг жадал равишдаги тараққиёти натижасида XXI асрнинг бошланиши фан-техника, ҳамда уларнинг барча йўналишларида ривожланиш сезиларли даражада амалга ошмоқда. Шу жумладан, мустақил Ўзбекистонда ҳам бундай ривожланишни фан ва техниканинг барча соҳаларида кўриш мумкин. Мамлакатимизда илм-фаннинг барча тармоқларини тараққий топтириш, илмий тадқиқот ишларини жадал олиб бориш учун зарур шарт-шароитлар яратилмоқда.

Маълумки, ҳар бир даврда ўз ривожланиш жараёнига кўра тилшунослик ва унинг турли соҳалари тараққий этган. Хусусан, тилшунослик тарихида асосан қардош тиллар орасида қиёсий-тарихий қарашлар мавжуд бўлган бўлса, ўтган асрда ҳукмрон бўлган структурал парадигманинг ўрнини антропоцентрик, функционал, когнитив ва динамик парадигмалар мажмуи эгаллади. Антропоцентрик парадигмада бу изланувчи қизиқишларининг англаш объектларидан субъектига ўтиш, бошқача қилиб айтганда инсондаги тил ва тилдаги инсон таҳлили тушинилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, замонавий тилшуносликнинг антропоцентрик парадигмасида когнитив тилшунослик ва лингвокультурология бугунги кунда энг долзарб йўналишлар ҳисобланади. Когнитив тилшунослик тилни трансформацияланишида ва кодлаштирилишида когнитив механизм сифатида ўрганса, лингвокультурология эса маданият билан тилнинг ўзаро

боғлиқлиги ва таъсирини, тилни маданиятнинг феномени сифатида ўрганади. Шунингдек, поссессивлик категорияси масаласи хусусида тилшуносликнинг бу соҳаларига доир изланишлар айниқса, қиёсий тадқиқотлар етарли эмас. Қолаверса, поссессивлик категориясининг инглиз ва ўзбек тилларида унинг категориал мавқеи, даражавий ифодаси, ҳамда тилшуносликнинг юқоридаги йўналишлари орқали концептуал таҳлили илк мартаба қиёсий равишда таҳлил қилиниши ўзига хос аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан мазкур диссертацион тадқиқот ўта долзарбдир. Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Тилшуносликнинг грамматика бўлими, жумладан, морфологиядаги келишик категорияси доимо тилшунос олимларнинг диққат марказида турган масалалардан биридир. Айниқса, инглиз тилида бу муаммо узок йиллардан буён тилшунослар орасида мунозарали баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда. Чунки инглиз тилида ўзбек тилидан фарқли ўлароқ отларнинг келишик категориясини икки хил йўл билан, яъни шакл ёки маъно хусусиятига кўра ажратиш масаласи мавжуд. Хусусан, инглиз тили от сўз туркумида келишик категориясининг мавжуд эмаслиги масаласини биринчи бўлиб рус тилшунослари (Г.Воронцова, А.Мухин, Б.Ильиш) томонидан кўтарилганди. Уларнинг фикрини қўллаб-қувватлаган ҳолда И.Иванова, В. Бурлакова, Г.Почепцовлар инглиз тилида келишик категориясини рад этадилар. Ўзбек тилида у отнинг категорияларидан бири бўлиб, тор доирада келишик категорияси билан бир каторда фақат кўшимчалар орқали ифодаланиши кўрсатилган (Ф.Абдуллаев, Ш. Раҳматуллаев, А. Кононов, Б. Серебренников, Н. Гаджиева).

Инглиз тилида келишик категорияси от сўз туркумининг формаси бўлиб, у гапда от ва олмошларнинг бошқа сўзлар билан синтактик алоқасини ифодалайди. Инглиз тилида келишик форма ва унинг таркибий қисмлари жиҳатидан, шунингдек, маъно ва функциялари жиҳатидан узок йиллар давомида тилшунос олимларнинг диққат марказида бўлиб келган. Инглиз тилида келишик категорияси турли тилшунослар томонидан турлича талқин қилиниб келинган. Жумладан, М.Дейчбейн, Ж.Вебер, Г.Суит, Ч.Филлмор, О.Есперсен, А.Брайент, А.Маркуордт, Б.Ильиш, А.Мухин, Н.Слюсарева, Б.Хаймович, Г.Воронцова, В.Плоткин каби тилшуносларнинг илмий изланишлари алоҳида аҳамиятга эга. Уларнинг тадқиқотлари натижасида инглиз тилида келишик категорияси мавжуд эмас, деган хулосадан тортиб, келишик категорияси маъно жиҳатдан чексиз кўринишга эга, деган фикрлар пайдо бўлган. Шу ўринда аслида инглиз тилида келишик категорияси мавжудми, деган муаммоли савол юзага келади. Бу саволга жавоб уни қайси йўл билан талқин қилинишига боғлиқ, яъни у форма жиҳатдан ёки маъно муносабати орқали таркибий талқин қилинишига боғлиқ. Келишик формаси

масаласи келишикнинг ўзи каби муаммоли масаладир. У флектив ва флектив бўлмаган мофология тарафдорлари ўртасида қатор мунозараларга сабаб бўлиб келган. Улар орасидаги мунозараларнинг сабаби бу грамматик категорияга турлича ёндашиш бўлган. Агар унга форма жиҳатдан ёндашиладиган бўлса, унда флектив, аффиксал формадан бошқа форма қабул қилинмайди, предлог ва кўмакчилар морфологик таркибга киритилмайди. Агар унга маъно жиҳатдан ёндашиладиган бўлса, у ҳолда флексия (аффикс) ва предлог бир хил грамматик муносабатга эга бўлиб қолади. Шунини таъкидлаш керакки, келишик орқали ифодаланаётган боғланишлар отларнинг ўзининг формаси (турлана оладиган ҳамма сўзлар, от, сифат, сон, олмош каби сўзларнинг ўзагининг келишик кўшимчасини олмаган шакли) билан ифодаланган бўлиши керак. От формасига тегишли бўлмаган бошқа ҳамма воситалар (предлог, сўз тартиби) морфологик категория деб ҳисобланмайди, шунинг учун келишик категорияси бўлолмайди. М.Дейчбейннинг қарашларига кўра келишик от ва олмош каби сўзларни гапнинг бошқа бўлақларига боғловчи восита сифатида қаралади. Келишик тил муносабатларида: а) келишик кўшимчалари билан б) сўз тартиби билан в) предлоглар билан ифодаланиши мумкин. Ўз нуқтаи назарларини изоҳлаган ҳолда М.Дейчбейн замонавий инглиз тилида маъно хусусиятига кўра келишикларни тўртга ажратади: бош ва тушум келишикларни гапда сўз тартиби билан ифодаланган келишиклар, жўналиш келишиги гапда сўз тартиби орқали “аниқ объект”ни (масалан, I give John a book , воситали тўлдирувчи John воситасиз тўлдирувчи a book дан олдин келган ҳолда) ёки to шаклидаги предлог билан ифодаланган келишик ва сформали от ҳамда of предлоги билан ифодаланган қараткич келишиги. Унинг фикрича, келишиклар ҳар доим ҳам кўшимчалар билан ифодаланиши шарт эмас. Баъзи ҳолларда келишиклар предлоглар билан ҳам ифодаланиши мумкинлигини айтади [Deutschbein,1931, с.155–261.]. Лекин келишикларни форма жиҳатдан ифодаланишини ҳисобга олмаган ҳолда фақат гапдаги функциясига кўра ажратиш инглиз тилида келишик синтаксисини тушунишда қийинчилик туғдиради. Чунки унинг назариясига кўра of, for, to предлолари билан ифодаланган конструкциялар келишик ҳисобланиб, from, into, in, with ва х.к. каби предлоглар билан ифодаланган конструкциялар эса келишик таркибига киритилмаган. Шунинг учун унинг келишиклар миқдорини белгилашдаги бу назариясини мукамал деб бўлмайди.

Ж.Вебер инглиз тилида келишикларни семантик жиҳатдан бештага ажратади: бош келишик,

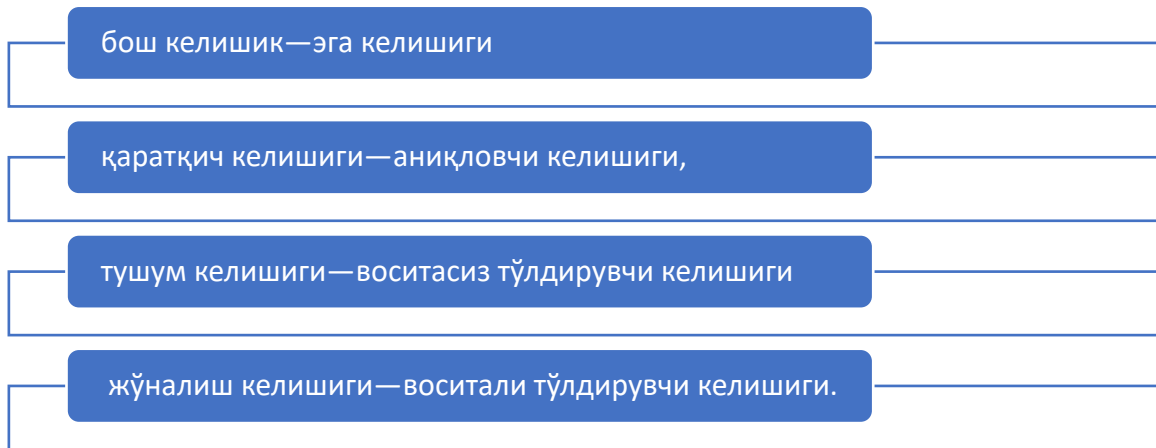
қараткич,

тушум,

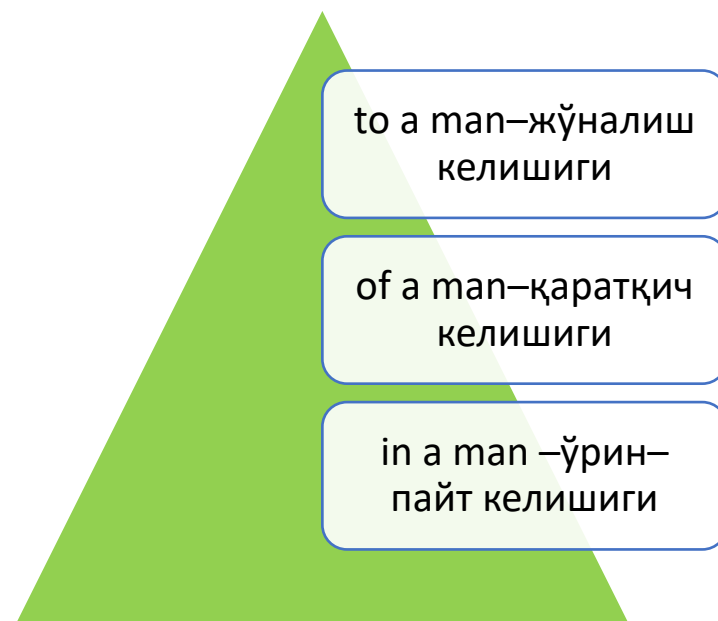
жўналиш

ва чақирик келишиги; бундан ташқари предлоглардан кейин кўйиладиган “ сўзнинг келишиксиз формаси” (kasusfreie Wortform) ҳам мавжуд деб ҳисоблайди [Weber,1934,p.15]. Г.Суит эса масалага бошқача ёндашиб, инглиз тилидаги келишикларни бошқа тиллардаги келишиклар билан солиштириб ўрганади ва баъзи келишикларни инглиз тилидаги оборотлар билан ифодалайди. Шу тарзда у келишикларни форма жиҳатдан ажратиб, инглиз тилида кўшимчаси билан ифодаланган фақат битта келишик, яъни қараткич келишиги (man’s) мавжудлигини, кўшимчасиз кўринишини эса умумий келишик (common case) ифодалашини ва латин тилидаги каби ўз ичига бош, чақирик, тушум ва жўналиш келишикларини олишини таъкидлайди [Sweet, 1940, p.49–59 ва p.312–314.]. Г.Суит ва Ж.Вебер М.Дейчбейннинг келишикларнинг предлоглар билан ифодаланиши ҳақидаги қарашларига қўшилмайдилар. Г.Суит предлогли оборотларни келишик деб ҳисобламайди [Sweet,1940, p.53.]. О.Есперсен ҳам инглиз тилидаги келишикларни морфологик жиҳатдан таҳлил қилиб, предлогли оборотларни келишик таркибига киритмайди. У инглиз тили келишикларида жўналиш ва тушум келишиклари мавжуд, деган фикрларга қарши чиқади. О.Есперсен “Грамматика фалсафаси” (“Философия грамматики”) китобида келишик категориясига алоҳида тўхталиб ўтиб, тушум ва жўналиш келишикларини замонавий инглиз тили грамматикасида рад этади ва бу фикрни аниқ тарзда изоҳлайди [Есперсен, 1958, с.198–213.]. Унинг фикрича, тушум ва жўналиш келишикларининг маъноларини аниқ ажратиб бўлмайди. Масалан, hit him a blow “унга зарба бермок” сўз бирикмасидаги him воситали тўлдирувчими (жўналиш келишиги), а blow воситасиз тўлдирувчими, ёки аксинча, him бу воситасиз тўлдирувчи ва а blow субъект (инструменталис)ми? hit him (a blow сиз) оддий сўз бирикмасидаги him нинг функцияси ҳақидаги саволга кўпчиликлари уни воситасиз тўлдирувчи ва тушум келишиги билан ифодаланган, деб жавоб берган бўлар эди. У яна бир қанча шунга ўхшаш мисоллар келтириб, инглиз тилида келишикларни семантик 15 жиҳатдан ажратишни нотўғри, деб билади. Келишикларни бундай ажратиш уларни синтактик жиҳатдан тушунишда мураккабликлар келтириб чиқаради. Отнинг синтактик функциясига кўра ҳам келишиклар тўрттага ажратилган (Кёрм, Кеннеди ва б.қ.): (1-расмга қаралсин.)

1-расм. Отнинг синтактик функциясига кўра ҳам келишиклар

Керм бу келишикни нафақат to ва for предлогли конструкциялар билан балки at предлоги билан ҳам ифодаланишини таъкидлайди [Curme, 1931, p.455.]. Бу система формага ҳам, семантикага ҳам боғланмагани учун тишунослар орасида унчалик кўллаб қувватланмади. Чунки бу ёндашув келишикни кўпроқ морфологик категориядан кўра синтактик категорияни ифодалаётган эди. Бундан ташқари, инглиз тили грамматикасида аналитик келишиклар назарияси ҳам мавжуд. Аналитик келишиклар бу отнинг предлоглар билан ифодаланишидир. Илгари предлоглар келишикларнинг ёрдамчилари бўлиб хизмат қилишган, кейинчалик эса улар келишикларнинг эквивалентлари, деб ҳисобланган. Бу назария асосида иш кўрадиган бўлсак, унда келишикларнинг маънолари чексиз бўлиб кетади. Чунки предлогларнинг отлар билан бирга ифодаланиши гапнинг ҳеч қандай аналитик формасини белгиламайди. Шунинг учун улар морфологияга эмас, синтаксисга тегишлидирлар. Масалан; (2-расмга қаранг.)

2-расм. Предлоглар келишикларнинг эквиваленти сифатида.

Юқоридаги расмда то а ман-жўналиш келишиги, of a ман-қаратқич келишиги, in a ман -ўрин- пайт келишиги ва ҳ.к. О.Есперсен келишиқларни ажратишнинг бу йўналишини танқид қилиб, уларни “предлоғли гуруҳлар” деб атайди [Есперсен,1958, 404с.]. Шу сабабли келишиқ бўлиб фақат отларнинг ўзининг сўз ўзгартирувчи формалари хизмат қилиши мумкин.

ФЎЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Presidential Decree On measures to further improve foreign language learning system” 10 December 2012
2. The decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan «On Adopting the State Educational Standards of Continuous Education in Uzbekistan May 8, 2013
3. Language and Learning: An Introduction for Teaching 4th ed. Marie Emmitt, Linda Komisaroff and John Pollock (2006)
4. Larson-Freeman, D. (2000). Techniques and principles in language teaching. China: Oxford University Press.
5. Richards, J. C.& Rodgers, T.S. (2001). Approaches and methods in language teaching. USA: Cambridge University Press.
6. Ergasheva X.Yu. How to start teaching children second languages at home// Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. -Namangan, 2020. Махсус соҳ. – Б. 407-410. (13.00.00. № 30)
7. Dudley Evans, T and M. J. St John. 1998. Developments in English for Specific Purposes. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Hutchinson, T. and A. Waters. 1987. English for Specific Purposes: A learning-centered approach. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Prabhu, N. S. 1990 There is no best method. Why? TESOL Quarterly. Volume 24, No 2, pp 161-176
10. Ergasheva X.Y. Teaching second language to Very Young Learners // Pedagogical Sciences/colloquim-journal#13(24) ISSN 2520-6990, December, 2018. – Pages 18-20. (Oliy attestatsiya komissiyasi tomonidan tavsiya etilgan ilmiy nashrning xalqaro ilmiy-metrik ma’lumotlat bazalari: IndexCopernicus-ruyxat nomidagi birinchi havola raqami-23)
11. Ergasheva X.Y. Bolaga ikkinchi tilni o’rgatishning o’ziga xos xususiyati// Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi.- №6.- Namangan, 2019. – B. 52-56. (13.00.00. №30)
12. Ergasheva X.Y. Ikkinchi tilni o’rgatishni samarali tashkil etishda hissiy muhitning ahamiyati// Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi.- №4.- Namangan, 2020. – B. 449-453. (13.00.00. №30)

13. Ergasheva X.Yu. How to start teaching children second languages at home// Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. -Namangan, 2020. Maxsus son. - B. 407-410. (13.00.00. № 30)
14. Ergasheva X.Yu. Bolaga ikkinchi tilni o'rgatishning psixologik xususiyatlari// Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi.-Namangan, 2021. Maxsus son. - B. 826-831. (13.00.00. № 30)
15. Ergasheva X.Yu. Maktabgacha ta'limda ikkinchi tilni o'rgatishning ilmiy-pedagogik asoslari// Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi.-Namangan, 2022. Maxsus son. - B. 1033-1037. (13.00.00. № 30)
16. Ergasheva X.Y. Communicative approach to second language teaching in preschool education // Horison: Journal of Humanity and Artificial Intelligence#13(24) ISSN 2835-3064. 2023, - Pages 499-502. (Global Impact Factor 9.7)

INTERNET RESOURCES:

1. Deutschbein,1931, c.155-261
2. Weber,1934,p.15
3. Sweet, 1940, p.49-59 va p.312-314
4. Sweet,1940, p.53
5. Есперсен, 1958, c.198-213
6. Curme, 1931, p.455
7. Есперсен,1958, 404c